BUGU
Dil ve Eğitim Dergisi

BUGU
Journal of Language and Education

7/2, 92-107

TÜRKİYE

www.bugudergisi.com
E-ISSN: 2717-8137
Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 04.05.2026

Makale Kabul Tarihi: 31.05.2026

Adıyaman, C. (2026). Kutadgu Bilig'de ayrılık ve firâknâme türü ile ilişkisi. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, *7*(2), 92-107. http://dx.doi.org/10.46321/bugu.1231

KUTADGU BİLİG'DE AYRILIK VE FİRÂKNÂME TÜRÜ İLE İLİŞKİSİ

Dr. Ceyda ADIYAMAN

ceyrinnur@gmail.com ORCİD

Öz

Bu çalışmada Kutadgu Bilig'de ayrılıkla ilgili beyit kümeleri, firâknâme türüyle kurduğu yapısal, tematik ve işlevsel ilişkiler bakımından incelenmiştir. Türk dilinde ayrılık kavramının tarihsel ve anlamsal gelişimi dikkate alınarak eserde ayrılığın gurbet, ölüm, inziva ve firâk-vuslat karşıtlığı çerçevesinde farklı görünümler kazandığı gösterilmiştir. Özellikle ayrılık üzerine söylenmiş bağımsız nitelikteki beyitler, bir sergüzeşte dayanma, hatırat ve otobiyografik unsurlar taşıma gibi firâknâmeye ilişkin belirlenen ölçütler doğrultusunda ve ayrıca ağıt ve mersiye ile ortaklık gösterme yönleri bakımından değerlendirilmiştir. Bu çerçevede söz konusu beyitlerin firâknâme niteliği gösterdiği; eserin ise doğrudan bir firâknâme olmamakla birlikte bu türe ilişkin unsurları bünyesinde barındıran çok katmanlı bir erken dönem edebî metin olduğu ve türler arası ilişkiler bakımından yeniden okunabileceği gösterilmiştir. Bu bağlamda çalışma erken dönem Türk edebiyatında türsel çeşitlilik ve türler arası ilişkilerin incelenmesine yönelik alana katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kutadgu Bilig, ayrılık, firâk, firâknâme, türler arasılık.

SEPARATION IN KUTADGU BİLİG AND ITS RELATIONSHIP WITH THE FİRÂKNÂME GENRE

Abstract

In this study, the clusters of couplets concerning separation in Kutadgu Bilig are examined in terms of their structural, thematic, and functional relations with the genre of Firâknâme. Taking into account the historical and semantic development of the concept of separation in Turkish, it is demonstrated that separation in the work acquires different manifestations within the contexts of exile, death, seclusion, and the dialectic of separation (*fîrāq*) and reunion (*wiṣāl*). In particular, the independent clusters of couplets devoted to separation are evaluated according to the criteria identified for the firâknâme genre, such as being grounded in a *sergüzeşt* (adventure narrative), and containing memoiristic and autobiographical elements, as well as in terms of their affinities with elegy and *mersiye*. Within this framework, these couplets are shown to display the characteristics of a firâknâme; while the work itself, although not directly a firâknâme, is demonstrated to be a multilayered early literary text incorporating elements of this genre and open to reinterpretation in terms of intergeneric relations. In this context, the study aims to contribute to scholarship on generic diversity and intergeneric relations in early Turkish literature.

Keywords: Kutadgu Bilig, separation, *fîrāq*, firâknâme, intergeneric relations.

Ø. Giriş

Hayatın en zor deneyimlerinden biri ölüm bir diğeri de ayrılıktır. Her iki durumdaki yaşanan acının ortak yanı kayıptır. Her ölüm aynı zamanda bir ayrılıktır. Ancak ayrılık ölüm nedeniyle gerçekleşebileceği gibi sevilen bir kişiden uzak kalmak, bir şehirden veya vatandan göç, gurbette olma gibi farklı nedenlerle de gerçekleşebilir. Bu nedenle yalnız bireysel değil; ruhsal, toplumsal ve kültürel boyutları olan bir olgu olan ayrılık, edebiyat, din, tasavvuf, müzik, resim gibi alanlarda geniş ve çeşitli biçimlerde ifade edilmiştir. Türk edebiyatında ayrılık farklı tür ve anlatılar içinde işlenmiş; özellikle Klasik Türk edebiyatında firâknâme adıyla ayrı bir tür ve tarzın gelişimine zemin hazırlamıştır (Tavukçu, 2004, s. 89; Tavukçu, 2020, s. 118).

Türk dilinde ayrılık kavramı yalnız tematik olarak değil, dilin tarihsel ve kavramsal gelişim seyri içinde de derin, geniş ve zengin bir anlam alanına sahiptir. Eski Türkçede **ad/*adı* kökünden türeyen sözcük ailesinin fiziksel ayrılma temelinden hareketle farklılık, üstünlük, ölüm, uzaklaşma ve siyasal bağımsızlık gibi soyut kavram alanlarına uzanan çok katmanlı bir yapı olduğu gösterilmiştir (Üstüner & Aka, 2024, s. 10-46). Bu durum ayrılığın tarihsel Türk dilinde ve düşüncesinde kavram ve anlam alanının oldukça geniş ve derin bir şema çizdiğini ortaya koymaktadır.

Türk dili, kültürü ve edebiyatındaki tarihsel ve kavramsal süreklilik ve bütünlük içinde Kutadgu Bilig, İslami dönemde yazılmış yazarı/şairi bilinen en eski, en uzun ilk Türkçe edebî metin olması nedeniyle ayrı bir önem taşır. Kutadgu Bilig yalnız bir siyasetname veya nasihatname değil, farklı türlerin ve söylemlerin harmanlandığı çok katmanlı, derin anlam dünyasına sahip bir Türk kültür hazinesidir. Eserde vezir Aytoldı'nın gurbet anlatısı, ölüm ayrılığı sahneleri, Odgurmış'ın ölümü üzerine söylenen ağıt, firâk-vuslat veya ayrılmak-kavuşmak karşıtlığı çerçevesinde söylenen beyitler ayrılığın farklı bağlamlarda işlendiğini göstermektedir (Yıldız, 2020, s. 523). Bununla birlikte mesnevî biçiminde ve aruz vezniyle yazılan Kutadgu Bilig'deki bu beyit kümelerinin klasik Türk edebiyatındaki firâknâme türüyle olan ilişkisi şimdiye değin ele alınmamıştır.

Kutadgu Bilig üzerine yapılmış çalışmalar genellikle eserin siyaset, nasihat, eğitim, felsefe, ahlak, tıp, kültür, tarih, toplum, çeviri, dil ve söz varlığı gibi alanlarına odaklanmış (eser üzerinde yapılan çalışmalar için bk. Uçar, 2015, s. 6-47); eserdeki ayrılık teması sınırlı biçimde ele alınmış ancak firâknâme ile olan ilişkisine değinilmemiştir (Yıldız, 2020, s. 520). Diğer yandan firâknâmeye ilişkin çalışmalarda da bu tür, bağımsız eserler çerçevesinde incelenerek bir firâknâme saymak için gereken ölçütler belirlenmiş ancak başka metinlerdeki tür özellikleri ve ilişkiler düzeyindeki izlenebilirliği üzerinde durulmamıştır (Tavukçu, 2004; Tavukçu, 2020). Özellikle firâknâmelerin sergüzeşt, hatırat, mersiye ve gurbet anlatılarıyla kurduğu ilişkiler dikkate alındığında bu tarzın tür ilişkileri bakımından değerlendirilmesi gerekmektedir.

Yukarıda belirtilen nedenlerle çalışma Kutadgu Bilig'i katı ve tekil tür sınıflandırmaları içinde değerlendirmek yerine türler arası geçişlilik ve tür özellikleri çerçevesinde ele almaktadır. Bu yaklaşım bağlamında çalışmanın amacı Kutadgu Bilig'deki ayrılık temasının yer aldığı manzum bir parça oluşturacak şekilde yer alan beyitlerin firâknâmeler ile hangi düzeyde ilişki kurduğunu ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda çalışma, ayrılığı konu alan beyitlerin başka hangi türlerle hangi düzeyde ortaklıklar ve benzerlikler taşıdığını, ayrılığın eserde hangi bağlamlarda görüldüğünü ve ölüm, gurbet, inziva, vuslat gibi kavramlar etrafında ayrılık temasının eserde nasıl çeşitlendirildiğini de incelemeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda çalışma,

Kutadgu Bilig'in çok katmanlı yapısına ilişkin yeni bir okuma önermekte; erken dönem Türk dili edebî metinlerinde türler arası ilişkiler meselesine katkı sunmaktadır.

Bu amaçlar etrafında çalışmada ayrılık üzerine söylenmiş beyitler esas alınmakla birlikte eserin kurgusal kahramanlarından Aytoldı'nın doğduğu şehir Kuz-Ordu (Balasagun)'dan hakanın olduğu Kaşgar'a gelişiyle memleketten ayrılık ve gurbette olma duygusunun dile getirildiği bir ayrılık hikayesi ile eserin başladığı belirtilmiş, yine kurgusal kahramanlardan ikisinin (Aytoldı ve Odgurmış) ölümlerinin de bir ayrılık olarak eserde nasıl kurgulandığı, kahramanlar arasında geçen diyaloglar ve zaman zaman da anlatıcı-şair tarafından ayrılık üzerine söylenmiş beyitler dikkate alınarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Tarihsel, kültürel ve dilsel gelişim ve değişimi göstermek için ayrılık sözcüğü biçimbilimsel ve anlamsal bakımdan incelenmiş; ilişkili olduğu kavram alanı ve sözcük ailesinin çeşitliliği gösterilmeye gayret edilmiştir. Böylece bütüncül bir bakış açısıyla Kutadgu Bilig'deki ayrılıkla ilişkili beyit kümelerinin firâknâme türü ile ilişkisini ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaçla da firâknâmelerin ilişkili olduğu sergüzeştname, hatırat, otobiyografi, ağıt, mersiye gibi edebî türlerle Kutadgu Bilig'in ilişkisine de değinilmiştir.

1. Türk Dilinde Ayrılık: Kökenbilimsel ve Anlambilimsel Özellikleri

Biçimbilimsel olarak *ayrılık* sözcüğü *adır-* fiiline –l fiilden fiil yapım eki ile fiilden isim yapan –k yapım ekinin eklenmesiyle türetilmiştir. Sözcüğün *adır-* "ayırmak" sözcüğünden türetildiğine dair genel bir kabul olmakla birlikte bu fiilin kökenine ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Tietze, Eren ve Gülensoy Oğuzcanın etkisi ile d > y değişiminin gerçekleştiği sözcüğün kökünü *adır-* olarak belirtmiştir (Tietze, 2016, s. 508; Eren, 1999, s. 29; Gülensoy, 2015, s. 94). Clauson sözcüğün kökünü **ad-* olarak almış ve *adır-* "ayırmak, ayırt etmek, çıkarmak, uzaklaşmak, tercih etmek" karşılıklarını vermiştir. Sözcüğün Moğolcada *acira-* "insanlardan ayrılmak, eve dönmek" biçiminde, Kazak ve Kırgız Türkçesinde de Moğolcadaki gibi *acıra-* biçiminde, Hakas Türkçesinde *azır-*, Tuva Türkçesinde *adır-* olarak kullanıldığını belirtir (Clauson, 1972, s. 66). Nişanyan da sözcüğün **ad-* "ayrılmak, fark etmek" fiilinden türetilmiş olabileceği görüşündedir (Nişanyan, 2018, s. 62). Erdal da Nişanyan ve Clauson gibi **ad-* veya **adı-* biçimindeki bir kökten gelebileceğini ileri sürer (Erdal, 1991, s. 535). Sözcüğün kökenine ilişkin öne sürülenlere ilişkin bir başka açıklama yapan Hacıeminoğlu ise *adır-* fiilinin köründeki **ad-* fiilinin kök değil gövde olduğunu belirtir. Ona göre Türk dilinde sözcük sonunda -d- bulunmadığı için sözcüğün kökü **a-* "ayırmak" olmalıdır (Hacıeminoğlu, 1991, s. 19). Eski Türkçedeki **to-d-* "doymak", **yo-d-* "yok olmak, mahvolmak", *kü-d- "beklemek, korumak", *tı-d-* "mani olmak, engellemek", *yü-d-* "yüklenmek" sözcükleri göz önüne alındığında -d- ekinin sözcüğün anlamını değiştirmeyip "kuvvetlendirme" bildirdiği belirtilmiştir (Gabain, 2007, s. 58; Tekin, 2016, s. 91; Ercilasun, 2014, s. 66). Bütün bu görüşler ışığında sözcüğün yapısını **a-d-(ı)r-(ı)l-(ı)k* biçiminde olduğunu söylemek mümkündür.

Anlam ve kullanım bakımından sözcük Türk dilinin ilk yazılı metinlerinde *adrıl-* "ayrılmak" biçiminde sevilen kişilerden, bu dünyadan ayrılmak anlamıyla "ölmek" karşılığında örtmece olarak kullanılmıştır:

siz elime konçuyuma oğlanıma budunuma sizime altmış yaşımda adırıldım. "Siz elimden, prensesimden oğullarımdan, kavmimden, sizlerimden altmış yaşımda ayrıldım." *Üç yetmiş yaşımka adrıltım* "Altmış üç yaşımda ayrıldım." (Sertkaya, 2011, s. 30).

eşim urım azışdım "Karım(dan ve) oğlum(dan) (karşılıklı olarak) ayrıldım" biçiminde geçmektedir. Sertkaya bu yazıttaki *azış-* fiilinin kökünü *az-* fiili olarak alır. Ancak *az-* "yolunu

kaybetmek" olarak değil *az-* "ayrılmak, uzaklaşmak" olarak anlamlandırır. Bu anlamlandırmasındaki tanık ise Ongin Yazıtındaki *tengri : bilge : kaganta : adrılmalım azmalım* cümlesinde olduğu gibi *adrılmak azmak* biçiminde ikileme olarak kullanılması ve Orhun Yazıtlarındaki *kök tengride kün ay azdım* "mavi gökyüzünden, güneşten ve aydan ayrıldım=uzaklaştım" cümlesidir. Bu durumda söz konusu cümle Yenisey yazıtlarındaki *kuyda kunçuyum özde oğulum adırıldım* cümlesi ile paralellik göstermektedir (Sertkaya, 2011, s. 30).

Orhun Yazıtları'nda *adrıl-* "bağımsızlık kazanma, bağdan kurtulma" anlamında *içik-* "tabi olmak" sözcüğüne karşıt biçimde kullanılmıştır:

Türk bodun, kanın bulmayın Tabgaçda adrıltı, kanlantı kanın kodup Tabgaçka yana içikdi. "Türk halkı (kendi) hanını bulamayınca, Çin'den ayrıldı; han sahibi oldu; (fakat) hanını bırakıp Çin'e yeniden bağımlı oldu." (Tekin, 1998, s. 83).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te *adır-* "ayırmak" sözcüğü *etli tırnaklı adırmas* "etle tırnak birbirinden ayrılmaz" atasözünde olduğu gibi *ol edgüni yawlaktan adırdı* "o, iyiyi kötüden ayırdı" biçimlerinde ve aynı zamanda yakın anlamlı *üdür-* "seçmek" sözcüğü ile birlikte aşağıdaki dörtlükte kullanılmıştır:

> *bilgni irdedim*
>
> *bügüni üdürdüm*
>
> *özümni adırdım*
>
> *yalgı atım yazlınur* "Hikmet ve ilmi istedim. Akıllı bilgeyi seçtim. İnsanlar arasında kendimi ayırdım. Bundan dolayı ak yeleli atım bu iş için çözülmektedir." (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 91, 446).

Türk dilinin en eski metinlerinden itibaren kullanılan *adrıl-* "bir yerden ayrılıp uzaklaşmak, bir kişiden, sevdiklerinden, bu dünyadan ayrılmak, uzaklaşmak" anlamları yanında "ölmek" karşılığında örtmece olarak kullanılarak soyut bir anlam kazanmıştır. Siyasî bir terim olarak *adrıl-* "bağımsızlık kazanmak" anlamıyla kullanılarak da anlam genişlemesine uğramıştır. Sözcüğün bu çok anlamlılığı Eski Türkçede metaforik kullanımlarda da görülmektedir. Bu metaforik kullanımlarda ayrılmak, "farklı olmak", "öteki olmak", "başka olmak", gibi temel soyut kavramlar yanında "ölüm", "kutsallık", üstünlük", "bağımsızlık" gibi metaforik kullanımlarla yüksek soyutlama seviyesinde anlamlar kazanmıştır (Üstüner & Aka, 2024, s. 10-46)

Sözcüğün çok anlamlılığı, kendisinden yeni türetilen sözcüklerin çokluğuna ve bu türetilmiş sözcüklerin anlam ve kullanım değerlerindeki çeşitliliğine ilişkin yol göstermektedir. Sözcüğün bu durumunu destekleyen bir başka veri de İsmet Zeki Eyüboğlu tarafından hazırlanan Kökler Sözlüğü'nde *ayrıl-* fiili ile dolaylı veya doğrudan ilişkili olan 42 sözcüğe yer verilmiş olmasıdır (Eyüboğlu, 1989'dan aktaran Coşar, 2020, s. 486-492). Coşar'ın da belirttiği gibi *"Sadece bu sayı, ayrılık kavram alanında, kavrama temel olan ayır-/ayrıl- fiillerine karşılık gelen çok çeşitli sözcüğün Türkçenin anlam tarihindeki yerini gösterir."* (Coşar, 2020, s. 463).

2. Kutadgu Bilig'de Ayrılık

2.1. Kutadgu Bilig'de Sözcük Ailesi ve Kavram Alanı Olarak Ayrılık

Kutadgu Bilig'de de Eski Uygur Türkçesine benzer şekilde[1] *adır-* "ayırmak" fiili ile aynı sözcük ailesinden olan *adırt* "ayırma, ayrılık, ihtilaf", *adırt-* "ayırtmak", *adırtla-* "ayırt etmek, ayırmak", *adırtlıg* "açık, vazıh", *adış-* "ayırmak, yaymak", *adnagu* "başka, türlü", *adrıl-* "ayrılmak", *adruk* "fark, farklı, ayrık", *adın* "başka, diğer, ayrı, gayrı, başkası", *adınsıg* "başka, diğer, başkasına göre, diğerine göre" sözcükleriyle birlikte geçiş sıklığı 171'dir (Yıldız, 2020, s. 518-521; Sırasöğüt, 2020, s. 24-25). Bu sözcük ailesinin geçiş sıklığı bile Kutadgu Bilig'de ayrılığın incelenmesini gerektirecek bir veridir.

Sözcük ailesi yanında kavram alanı bakımından da "ayrılmak" karşılığı bulunan *boşa-* (1)[2], *firâk* (11), *ir-* (16), *seçil-* (2), *seşiş* (1) sözcükleri kavramın geçiş sıklığını ve bir anlamda işletim değerini ortaya koymaktadır. (Yıldız, 2020, s. 521). Ayrılmak kavram alanın ilişkili olduğu ve beyitlerde de sıklıkla işletilen bir diğer sözcük *yıra-* "uzaklaşmak, uzak durmak" sözcüğüdür ve bu sözcük ailesinden *yıra- (32), yırat-(20), yırak (67), yıraş- (1)* sözcükleri ve aynı anlamlı *uzak* (1) sözcüğü kullanılmıştır. Dolayısıyla hem sözcük ailesi bakımından hem de kavram alanı bakımından bu sözcükler eserde konu olarak ayrılığın ele alınış zenginliğini ve anlam çeşitliliğini gösteren metaforik ve metonimik ilişkiler kurarak soyut anlamlar üreten ileri ögelerdir (Üstüner & Aka, 2024, s. 42).

Kutadgu Bilig'deki söz konusu sözcük ailesi ve kavram alanı etrafında bakıldığında Kutadgu Bilig'de *adır-* "ayırmak" fiili Dîvânu Lugâti't-Türk'te olduğu gibi pek çok beyitte *ödür-* "seçmek"[3] fiiliyle, bazı beyitlerde de *seç-* "seçmek, ayırmak"[4] fiili ile ikileme oluşturacak biçimde "ayırmak, seçmek" karşılığında kullanılmıştır. Diğer yandan *adrıl-* "ayrılmak" fiilinin kullanıldığı beyitlerde "sevdiği bir kişiden ayrılmak, uzaklaşmak" karşılığında kullanıldığı görülmektedir. Bu anlamı pekiştirecek biçimde de beyitlerde *kawuş- "*kavuşmak*", sevin- "*sevinmek*" kül- "*gülmek*", yıgla-, "*ağlamak*", ulı- "*feryat *etmek", sıgıt "*ağlama, sızlanma*", ökünç "*pişman*", muñ "*sıkıntı*", kadgu "*kaygı*"* sözcükleriyle uygunluk oluşturmaktadır.

---

[1] Eski Uygur Türkçesinde *adır-* fiili ve ondan üretilmiş sözcükler yer almaktadır. *adın* "başka", *adınmak* "değişmek, iyileşmek", *adınagu* "başkaları", *adınçıg* "daha başka, özel", *adınsıg* "daha başka, özel", *adınsıgrak* "bütünüyle başka", *adınsıgsız* "değiştirilemez", *adınta* "öte yandan", *adırt* "ayrım, ayrılık, ayrı", *adırtlamak* "ayırmak, araştırmak", *adırtlanmak* "araştırılmak", *adırtsız* "ayrımsız, farksız, aynı", *adratmak* "ayırmak, seçmek", *adrı* "çatallanmış", *adrok* "ayrım, ayrımlı, üstünlüğü olan", *adroklug* "en üstün", *adrokrak* "daha iyi, en iyi", *adroksuz* "ayrılığı olmayan", *adrumak* "seçmek", *adrutmak* "ayrı, ayrılmış olmak" (Üstüner, 2015, s. 80).

[2] Parantez içindeki sayılar sözcüğün geçiş sıklığını göstermektedir.

[3] B.0039. munıñ tertībin me kitābda aça / aḍırmış öḍürmiş ḳamuġnı seçe
0329. aḍırsa öḍürse seçe bilse öz / ḳamuġ iş içinde yitig tutsa köz
0385. öḍürdi aḍırdı kötürdi méni / azuḳlar yolından kiterdi méni
2342. aḍırġu öḍürgü yezek tutġaḳı / yıraḳ tutġu saḳlap közi ḳulġaḳı
6019. munı barça bilgü yetürgü uḳuş / aḍırġu öḍürgü anın yörse tüş
6624. tükel on sekiz ayda aydım bu söz / öḍürdüm aḍırdım söz ewdip téré

[3] 0797. negü ḳılmışıñnı sen aḍra seçe / yora bérdiñ uḳtum ḳamuġnı aça
3500. uluş kend içindeki eḍgü neçe / saña sözledim emdi aḍra seçe
4343. bular ol yarar ya yaramazlarıġ / seçip aḍra tutġan köni yol arıġ
5515. ay "ilig" tapuġçı bu ḳaç türlüg ol / seçe aḍra tutġıl yañılmasu yol
5529. asıġlıġ ḳayu ol asıġsız ḳayu / sen aḍra seçe tut ay bilge bügü
6031. negü ol tüşüñni maña ay aça / anı men yöreyin kör aḍra seçe

[4] 0797. negü ḳılmışıñnı sen aḍra seçe / yora bérdiñ uḳtum ḳamuġnı aça
3500. uluş kend içindeki eḍgü neçe / saña sözledim emdi aḍra seçe
4343. bular ol yarar ya yaramazlarıġ / seçip aḍra tutġan köni yol arıġ
5515. ay "ilig" tapuġçı bu ḳaç türlüg ol / seçe aḍra tutġıl yañılmasu yol
5529. asıġlıġ ḳayu ol asıġsız ḳayu / sen aḍra seçe tut ay bilge bügü
6031. negü ol tüşüñni maña ay aça / anı men yöreyin kör aḍra seçe

2.2. Kutadgu Bilig'de Ayrılığın Görünümleri

2.2.1. Gurbet Ayrılığı

Kutadgu Bilig'in asıl olay bölümü ayrılık anlatısı vezir Aytoldı'nın Balasagun'dan Kaşgar'a gelişiyle başlar. *Aytoldı'nın Küntogdı İlig Tapugına Kelmişin Ayur* başlıklı bölüm kurgusal kahramanlardan Aytoldı'nın doğduğu şehir olan Balasagun'dan hakanın bulunduğu Kaşgar'a gelişi ve bu şehirdeki yaşantıları, deneyimleri, duygu ve düşüncelerini anlatması ile yabancı bir şehirde olmanın, memleketten ayrılığın hikayesidir. Yusuf Has Hacib bu gurbet elini ve durumunu *gariplik yir* "gurbetlik yeri" ve *gariplik işi* "gurbetlik hali" tamlamalarıyla belirtmiş; gurbette olmanın zor ve sıkıntılı bir durum olduğunu anlatmak için yabancı bir şehre yeni gelen kişiyi geline, gurbette tanıdığı olmayanı da köre benzetmiştir[5].Bu bölümde anlatılanlar yalnız mekânsal bir değişim değil, memleketten kopuş, yabancı şehirde yalnızlık, gurbetlik psikolojisi ve çevreye uyum çabası bir ayrılık hikayesi olarak kurgulanmıştır.

2.2.2. Ölüm Ayrılığı

Eserde ikinci temel görünüm ölüm nedeniyle gerçekleşen ayrılıktır. Kurgusal kahramanlardan vezir Aytoldı'nın hastalanması sonucu oğlu Ögdülmiş'e ve hakan Küntogdı'ya veda ederek pişmanlık ve ızdırap içinde onlardan ve bu dünyadan artık ayrıldığını belirttiği bölümlerdeki ilgili beyitlerde[6] *ayrılmak* "ölmek" karşılığında örtmece olarak kullanılmıştır. Sözcüğün benzer bir kullanımı kurgusal kahramanlardan Odgurmış'ın hastalanması ile ölümünün yaklaştığını ve dolayısıyla bu dünyadan ve sevdiği gönüldeşi Ögdülmiş'ten ayrılacağını söylediği beyitlerde de görülmektedir[7].

2.2.3. İnziva ve Manevi Ayrılık

Eserde ayrılığın üçüncü görünümü tasavvufî ve mecazî bir biçimdedir. Odgurmış'ın inzivaya çekilmesi *adrıl-* "ayrılmak" fiili ile dile getirilerek insanlardan, mekândan, dünyevî olan ve Tanrı'dan uzaklaştıran her şeyden ayrılmak yani bütün bunlara ilgisiz kalmak, yabancılaşmak karşılığında mecaz anlamıyla kullanılmıştır[8]. Buradaki ayrılık manevî bir arınma ve dönüşüm süreci olarak anlamlandırılmıştır.

2.2.4. Firâk-Vuslat / Ayrılma-Kavuşma Diyalektiği

Eserde ayrılığın bir diğer görünümü karşıtlık ilişkisi içinde kurularak dile getirilmiştir. İlgili bölümlerde bu karşıtlık *adrıl- ve kawuş- ile sewin- ve kül-* sözcükleri ile sağlanmıştır. Bunlardan Odgurmış'ı hasta iken ziyaret eden Ögdülmiş'in hem mekândan hem de sevdiği kişiden uzak kalması da *ayrılık* sözcüğünün kullanımı ile dile getirilmiştir. Ziyaretin tekrar edilmesi ile ayrılığın getirdiği üzüntü ve kaygı durumu yerini tekrar kavuşmanın getirdiği bir sevinç ve mutluluğa bırakır[9].

---

[5] 0477. ġarīblıḳ yérinde kerek bolġa neñ / bu elgim tarusa sarıġ ḳılġa eñ
0478. iḍi keḍ ḳatıġ bu ġarīblıḳ işi / ġarīblıḳta yañlur talu er başı
0491. iḍi ters bolur kör bilişmez kişi / ḳalın yat ara kirse yalñuz başı
0492. iḍi sarp bolur bu yañı kelgüçi / bilişi yoḳ erse muñaḍsa tuçı
0493. bilişmez kişiler ḳaraġu sanı / ḳaraġu yorıḳ yazsa sökme anı
0494. kişi kirmedük ilke kirse ḳalı / kelin teg bolur er aġın teg tili

[6] 1075. munu aḍrılur men seniñdin bu kün / ulıyu barır men ökünçün muñun
1276. munu aḍrılur men seniñdin bu kün / ökünçün sıġıt birle yıġlap ögün

[7] 6176. bu kün aḍrılur men muñun öz barır / kawuşġum ḳaçan erki teñri bilir

[8] 337. özüm ka kadaştın neçe adrılıp / nelük tırgay erdim bu yerke kelip
6163. munukı barır men bu kün adrılıp / senin me yolun bu kel edgü kılıp

[9] 3295. ne körklüg sewinç ol kişi aḍrılıp / selāmet ḳawuşsa tileyü kelip

Eserin genelinde çoklukla kullanılan *"negü ter eşitgil"* biçiminde başlayıp kimden olduğu açık bir biçimde belirtilmeyen kişilerden aktarılan beyitlerden biri de ayrılık ve tekrar kavuşma durumu üzerine şöyle söylenmiştir:

3299. negü tér eşitgil bağırsaḳ ḳadaş / yaḳınlık ulaġlı köñüldeş adaş

3300. ḳamuġ ġāyib özler körüşse közün / saḳınç boldı ḳısġa sewinçi uzun

3301. ne körklüg bolur kör kişi aḍrılıp / selāmet ḳawuşsa iki öz özün

"Akrabasına dostluk ve gönülden yakınlık gösteren şefkatli akraba ne der, dinle. Birbirini kaybedip tekrar buluşan kişilerin kederleri kısa ve sevinçleri uzun sürer. Ayrıldıktan sonra iki kişinin tekrar birbirine sağ salim kavuşması ne kadar güzel şeydir."

Ayrılık üzerine beyitlerden biri de anlatıcının araya girmesiyle Odgurmış ile Ögdülmiş'in ayrılıp tekrar görüşmeleri üzerine gerçekleşen diyalogdan sonra çeşitli duygu ve düşünceler dile getirilip şu beyit aktarılır:

6207. muñar meñzer emdi bu beytig oḳı / oḳısa aça birge ma'nī taḳı

6208. ḳamuġda ḳatıġraḳ ölüm ol firāḳ / firāḳın töker yaş körügli ḳaraḳ

6209. tirigle firāḳḳa viṣāl bar umınç / ölügli viṣāldın séziksiz yıraḳ

"Şimdi buna benzeyen şu beyiti oku; okursan manasını da iyice anlarsın Her şeyden ağır olan firak ölümdür; şu gören göz firak yüzünden yaş döker. Sağken, firaka karşı visal ümidi vardır; ölen ise şüphesiz visalden uzaktır."

Ayrılık üzerine kurgusal kahraman Ögdülmiş veya anlatıcı tarafından aktarılan yukarıdaki beyitler Yusuf Has Hacib'in sözlü veya yazılı kültür ürünlerinden yararlandığını açık bir biçimde göstermektedir. Aynı zamanda kendi eğitim ve kültür dünyasına ilişkin geniş bilgi birikimi hakkında da fikir vermektedir.

Kutadgu Bilig'de bu beyitler dışında bağımsız manzum bölüm olarak nitelendirilebilecek aşağıdaki beyitlerde de ayrılık konusu doğrudan *firâk* sözcüğü kullanılarak dile getirilmiştir**:**

Kutadgu Bilig'deki Beyitler	**Türkiye Türkçesine Aktarımı**
6199. ne muñluġ turur körse yalıñuḳ özi sewinçi az ol barça ḳaḍġu tözi	İnsanoğlu, dikkat edersen, ne kadar zayıf bir mahluktur; sevinci azdır ve her şey ona bir kaygı kaynağıdır.
6200. tilek barça bulsa sewinç küldürür ḳalı ḳaḍġu kelse saḳınç yıġlatur	Bütün dileklerine kavuşursa, sevinç onu neşelendirir; kaygı gelirse keder onu ağlatır.
6201. sewerin bulup körse sewnü küle ḳalır aḍrılurda bu ḳaḍġu bile	Sevdiklerini bulunca, onlara sevinerek ve gülerek bakar; ayrıldığındaysa yine kederiyle başbaşa kalır.
6202. arala awıtur sewinçin viṣāl ara yıġlatur kör firāḳın tükel	Bir bakarsın, visal (sevdiğine kavuşma) onu sevinçle oyalar; bir bakarsın, firak (ayrılık) onu sonsuz bir kederle ağlatır.

3301. ne körklüg bolur kör kişi aḍrılıp / selāmet ḳawuşsa iki öz özün
6201. sewerin bulup körse sewnü küle / kalır adrılurda bu kadgu bile

6203. negü bar ajunda firāḳta ḳatıġ firāḳ ḳaḍġuları teñizde batıġ	Dünyada firaktan daha güç ne var; firakın kaygıları denizden daha derindir.
6204. tirigle firāḳ bolsa ḳawşur yana tilep irteşü yandru tapşur yana	Sağken ayrılsalar bile, insanlar yine kavuşurlar; isteyip arayarak tekrar birbiriyle buluşurlar.
6205. ḳamuġda ḳatıġraḳ firāḳ bu ölüm ölümke itig yoḳ ya tutmaz tolum	Hepsinden güç olan firak bu ölümdür; ölüme çare yok, ona silahla karşı konulamaz.
6206. ḳamuġnuñ firāḳı yaḳın ya yıraḳ ölümnüñ firāḳı yıraḳ bu firāḳ	Her şeyin firakı yakın veya uzak olabilir; ölümün firakı uzak bir firaktır.
6207. muñar meñzer emdi bu beytig oḳı oḳısa aça birge ma'nī taḳı	Şimdi buna benzeyen şu beyiti oku; okursan manasını da iyice anlarsın.
6208. ḳamuġda ḳatıġraḳ ölüm ol firāḳ firāḳın töker yaş körügli ḳaraḳ	Her şeyden ağır olan firak ölümdür; şu gören göz firak yüzünden yaş döker.
6209. tirigle firāḳḳa viṣāl bar umınç ölügli viṣāldın séziksiz yıraḳ (Arat, 2008, s. 1024)	Sağken, firaka karşı visal ümidi vardır; ölen ise şüphesiz visalden uzaktır. (Arat, 2008, s. 1025)

Kutadgu Bilig şairi / yazarı Yusuf Has Hacib ele alındığında ayrılık konusunun firâk sözcüğü kullanılarak dile getirildiği beyitler firâknâme özelliği gösterip göstermediğini belirlemek çalışmanın ana amacını oluşturmaktadır. Bu amaç çerçevesinde ileri sürülen görüşler firâknâmelerle ilgili ölçütler esas alınarak Kutadgu Bilig, şairi ve eserin ortaya çıkış şartları etrafında ele alınıp temellendirilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda söz konusu beyitlerin klasik Türk edebiyatının ilk ürünü olan eserde firâknâme tarzıyla ilgili ortak ve benzer özelliklerinin saptanması hedeflenmiştir.

3. Bir Edebî Tür Olarak Firâknâme ve Kutadgu Bilig ile İlişkisi

3.1. Firâknâme: Tanımı ve Ölçütleri

Arapça *firâk* "ayrılık, ayrılma, bırakma, çekip gitme" (Mutçalı, 1995, s. 657); Farsça *nâme* "mektup, yazı, kitap, ameller defteri, talik yazı, gazete" (Kanar, 2000, s. 1169) sözcüklerinden oluşan *firâknâme* ayrılığı konu alan bir tür olarak firâkiyye, fürkatname, fürkatnüma, gurbetname, hecrname, hicret, hicretname, iftirâkname, tahassürname adlarıyla da anılmaktadır. En genel anlamıyla firâknâme "*sevilen birinin – özellikle çocukların ve gençlerin- ölümü, bir devlet büyüğünün bulunduğu bir mevkiden ayrılması, azledilmesi ve hatta öldürülmesinin anlatıldığı küçük manzumeler, ağıtlar"* olarak tanımlanabilir (Tavukçu, 2004, s. 90).

Ayrılığı, özellikle sevgiliden ayrılığı konu edinen ve bazen zamandan, yaşlılıktan, talihten, sevgilinin vefasızlığından şikayet edildiği firâknâmelerde kaynağını İslam kültüründen almakla beraber dinî ögeler yer almaz. *Mesnevî'*nin 18 beyitlik ney sembolü etrafında Tanrı'dan ayrılığın dile getirildiği bölüm ise ayrı bir örnek oluşturmaktadır. Genellikle manzum bazen de mensur olarak yazılmış firâknâmeler İran edebiyatı ile Türk edebiyatında benzerlikler

göstermektedir. İran edebiyatında ilk firâknâme Enverî tarafından yazılmış 48 beyitlik bir mesnevîdir. Klasik Türk edebiyatındaki ilk firâknâme ise Aşık Paşa'nın (ö. 1332) *mefâ'îlün mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün* aruz vezniyle yazılmış 62 beyitlik *Fürkat-name* adlı mesnevisidir (Tavukçu, 2007, s. 198- 202).

Firâknâmeler üzerine çeşitli araştırmalar yaparak bu edebî türün diğer türler ile ilişkisini ve ayırıcı özelliklerini belirleyip bu edebî türün çeşitli örneklerini yayımlayan Tavukçu, klasik Türk edebiyatında ayrılık ve bu kavram alanıyla ilişkili olabilecek pek çok konunun edebî bir malzeme olarak kullanıldığını, bu bakımdan *firâk, fürkât, hasret, vuslat, hecr, visal* gibi sözcüklerin pek çok eserde görülebileceğini belirtir. Ancak ona göre sözcüklerin geçtiği veya redif olarak kullanılan bütün manzumeler firâknâme olarak değerlendirmek mümkün değildir. Dolayısıyla bir edebî ürünün firâknâme olduğuna karar vermek için *"söz konusu şiirlerin yazılış hikâyelerini, ortaya çıkış şartlarını bilmek gerekmekte"* ve "*manzumenin temelinde, ister otobiyografik olsun ister olmasın, bir sergüzeşte dayanma hadisesini aramak yerinde olacaktır*" (Tavukçu, 2004, s. 120). Bir başka ifadeyle *"firâkname örnekleri olup olmadığı hakkında bir karara varabilmek için söz konusu şiirlerin yazılış hikâyelerini, ortaya çıkış şartlarını bilmek gerekmektedir. Firâknamelerde manzumenin temelinde otobiyografik olsun veya olmasın bir hikayeye dayanma hadisesi aramak yerinde olacaktır."* (Tavukçu, 2020, s. 118).

3.2. Sergüzeştname Bağlamında Firâknâmeler ve Kutadgu Bilig

Sergüzeştnameler şairlerin başından geçen olayları ve bu olaylara ilişkin duygu ve düşüncelerini doğrudan veya kurmaca ögelerle bir araya getirerek kendi ağızlarından anlattıkları eserlerdir (Tavukçu, 2009, s. 559). Yazarın vatanından veya sevdiğinden ayrılmasını dile getiren firâknâmelerin bir kısmının otobiyografi tarzında yazılmış olması klasik Türk edebiyatında sergüzeştname başlığı altında değerlendirilmelerine neden olmuştur. (Tavukçu, 2020, s. 117). Dolayısıyla hem hatıralar hem de otobiyografik eserler bu tür kapsamında değerlendirilir. Nasihatname, hasb-i hal, arz-ı hal, seyahatname, şehrengiz, gazavatname, zafername, hatıra, otobiyografi gibi çeşitli türlerle ilişkili olan sergüzeştnameler aynı zamanda vatandan, sevgiliden, dostlardan, makam veya mevkiden, Tanrı'dan ayrılığı terennüm eden firâknâmelerle de benzerlik göstermektedir (Gökalp, 2006, s. 13).

Bir manzumenin firâknâme sayılıp sayılmamasına ilişkin yapılan "*bir sergüzeşte veya bir hikâyeye dayanma hadisesi"* dikkate alındığında Kutadgu Bilig'in kısmen bir sergüzeşte dayanıp dayanmadığı değerlendirilmeye çalışılmış, eserin sergüzeştname özelliği gösteren yönleri vurgulanmaya çalışılmıştır.

Kutadgu Bilig'de ayrılığın ele alındığı *Aytoldı'nın Küntogdı İlig Tapugına Kelmişin Ayur* başlıklı bölüm kurgusal kahramanlardan veziri temsil eden Aytoldı'nın hükümdar Küntogdı'nın etrafına erdemli, bilgili adamları toplandığını öğrenip faydalı olmak arzusuyla hizmetine girmek için doğduğu şehir Balasagun'dan hakanın bulunduğu şehre Kaşgar'a gelişi, hazırlığı, yolculuğu, yabancı bir şehirdeki ilk günleri, davranışları, yanında bulunan atını, konakladığı han ve buradaki dostlukları, gurbette olmanın zorlukları, yabancılık ve memleketten ayrılığın bir hikayesidir. Aytoldı'nın başından geçen bu olayların çok doğal ve canlı bir biçimde betimlenmesi şairin / yazarın kendi yaşam ve deneyimlerinden yola çıkmış olmasını mümkün kılmaktadır. Arat da bu bölümde Aytoldı'nın başından geçen olaylar ile yazar/ şair (Yusuf Has Hacib) arasındaki özdeşliği şu şekilde belirtir: "*Bu kısımda Aytoldı'nın yolculuğu hakkındaki betimleme ve bu yolculuğa neden olan düşüncenin şairin doğrudan doğruya kendi yaşamından ve deneyimlerinden çıkarılmış olması mümkündür."* (Arat, 2008, s. 28). Şair / yazar kendi

yaşanmışlıklarını ve düşüncelerini eserdeki kurgusal kahramanlardan Aytoldı ve Ögdülmiş aracılığıyla dile getirmiştir. Arat'ın da vurguladığı gibi *"...Kutadgu Bilig'de kut'u (saadet, ikbal, devlet) temsil eden Aytoldı ile ukuş'u (akıl) temsil eden Ögdülmiş'in şahıslarında şairin kendisini betimlediğini söyleyebiliriz. Bu ikisi hakkında eserden öğrendiklerimiz Yusuf'un şahsı hakkında bildiklerimize uymaktadır."* (Arat, 2008, s. 28). Dolayısıyla eserde Aytoldı ile Yusuf Has Hacib arasındaki bu özdeşlik Küntoğdı ile eserin sunulduğu Tabgaç Buğra Han arasında da kurulmasına imkân vermektedir. Arat da bu duruma dikkat çekerek eserin yazılış tarihi ile sunulduğu hakanın tahta çıkışı arasındaki uygunluk nedeniyle tarihi kayıtlar doğrultusunda "*şairin bu hükümdarla, daha tahta çıkmadan, daha Taraz hakimi bulunduğu sırada karşılaşmış ve onu yakından tanımış olması, tahta çıkmasının ardından onun yanına gitmesi de muhtemeldir."* (Arat, 2008, s. 28). Bu bilgiler ışığında Aytoldı'nın başından geçen olaylar ve betimlemeler Yusuf Has Hacib hakkındaki bilgilerle örtüştüğü için yazarın/şairin bir sergüzeşti olarak değerlendirilebilir. Eserin ilk bölümünde yazarın/şairin hayat hikayesine yer verilmesi ve eserin yazıldığı mesnevî nazım şeklinin sergüzeştname türüyle uyumlu olması bu kanıyı destekleyici unsurlardandır.

Sergüzeştnameler üzerine Gökalp (2006) tarafından yapılan ayrıntılı inceleme Kutadgu Bilig'in durumunu daha çok aydınlatmaya yardımcı olmaktadır. Bu incelemede sergüzeştnameler "*kurmaca sergüzeştnameler"* ve *"hatıraya dayalı sergüzeştnameler"* olarak iki ana gruba ayrılmıştır. Bunlardan kurmaca sergüzeştnameler şairlerin yaşamından esinlenmekle birlikte- kurmaca unsurlar içermeleri nedeniyle gerçek yaşamla olan bağlantıları büyük ölçüde eserin çerçevesini oluşturan hikâyeden ibarettir. Bu eserlerde şairlerin yaşadıkları hâdiseler, eserlerin konusu için yalnızca hareket noktasıdır. Hatıra türünde olanlarda ise, şairlerin başından geçen sürgün, aşk, azil, hastalık, yolculuk gibi hâdiselerden biri ya da birden fazlası veya hayat hikâyelerinin tamamı konu edilir. Hatıralar grubunda değerlendirdiğimiz sergüzeştnâmelerde anlatılan kişi, mekân ve hâdiseler tamamen gerçek hayattan alınmıştır (Gökalp, 2006, s. 7-8).

Sergüzeştnamelerin bu özelliklerini dikkate alarak değerlendirdiğimizde Kutadgu Bilig'in kurgusal kahramanlardan Aytoldı'nın hastalanması ve ölüm döşeğinde iken *oğul* olarak tanımlanan Ögdülmiş'i yanına çağırıp vasiyetini vermesi Yusuf Has Hacib'in kendi yaşanmışlığının kurguya dönüşmüş biçimi olarak anlaşılmasına imkân vermektedir. Ögdülmiş karakterinde dile getirilenler ile şairin / yazarın kendi dilinden söylenen beyitler karşılaştırıldığında ikisi arasında bir benzerlik göze çarpmaktadır. Hem bu beyitler hem de Aytoldı tarafından söylenen 1097-1105. beyitler ile yazarın/şairin 6528-6532. beyitler arasında kendi yaşlılık hallerinin fiziksel betimlemeleri arasındaki benzerlikler göze çarpmaktadır. Adıyaman bu benzerlikleri "*yazar ile kahraman arasındaki özdeşliğin kanıtı"* ve *"yaşanmışlıkların anlatısı olarak hatırat unsur"*ları olarak nitelendirmektedir (Adıyaman, 2022, s. 150). Ayrıca yazar / şair tarafından eserin başında ve sonunda birinci tekil kişi kullanılarak kendi durumunu, yaşlılık ve gençliğini, arz-ı halini, hasb-i halini, yaşamını, pişmanlıklarını, deneyimlerini, anlatarak öğütler verir; zamandan şikâyet ederek toplumsal eleştiri yapar. Dolayısıyla eserde yazar, Aytoldı ve Ögdülmiş tarafından üç ayrı kişinin dilinden anlatılanlar "*hatırat unsurları içeren otobiyografik ifadelerdir."* (Adıyaman, 2022, s. 148).

Hatıratların temel özelliğinin yazar, anlatıcı ve ana kahraman arasındaki özdeşlik olduğu dikkate alarak Kutadgu Bilig ele alındığında yazar-kahraman özdeşliği veya kahramanlar yoluyla yazarın temsili bakımından yazarın vezir Aytoldı ile onun oğlu Ögdülmiş ile eserde temsil ve ifade edilmektedir. Ancak yazarın kurgusal bu iki

kahramandan hangisi ile daha çok özdeş olduğu açık değildir. *"Yazarın kendi yaşamını iki ayrı kişiliğe bölerek onların kendisini temsili üzerinden bir yaşamı iki kişiye paylaştırdığı da düşünülebilir."* (Adıyaman, 2022, s. 148).

Yukarıdaki açıklamalar ve değerlendirmeler ışığında Kutadgu Bilig'in bazı bölümleri sergüzeştname olarak ele alındığında hem kurmaca sergüzeştname hem de hatıra türündeki sergüzeştname özellikleri gösterdiği söylenebilir. Hatırat özelliği gösteren sergüzeştnamelere en yakın ve bir alt dalı olarak kabul edilebilecek edebî tür de ayrılığı konu alan ve otobiyografik özellikler gösteren firâknâmelerdir. Dolayısıyla Kutadgu Bilig'de ayrılığı dile getiren söz konusu beyitler bir sergüzeşte dayandığı için firâknâme niteliğindeki beyitler olarak değerlendirilebilir.

3.3. Ağıt, Mersiye, Firâknâme Kesişiminde Kutadgu Bilig

Firâknâme, ayrılığı merkezine alan bir tür olmakla birlikte klasik Türk edebiyatındaki mersiye ve halk edebiyatındaki ağıt geleneğiyle tematik ve işlevsel açıdan yakın ilişki içerisindedir. Mersiye ve ağıtlarda temel izlek ölüm nedeniyle sevilen kişinin kaybı ve bu kaybın doğurduğu acının dile getirilmesi iken firâknâmelerde ayrılık daha geniş bir kavram alanı içinde ele alınmaktadır. Bununla birlikte ölüm, firâknâmelerde de ayrılığın en kesin ve geri dönüşsüz biçimi olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Tavukçu'nun da belirttiği üzere çocukların, gençlerin veya devlet büyüklerinin ölümü üzerine yazılan bazı manzumeler firâknâme başlığı altında değerlendirilmiştir ve *"Bu manzumelere bakıldığında edebiyatımızda firâknâme adıyla bir ağıt şubesinin tesis edilmiş olduğu anlaşılacaktır."* (Tavukçu, 2020, s. 123). Böylece klasik Türk edebiyatında firâknâmenin bir yönüyle mersiye geleneğiyle birleştiği ortaya konulmuştur. Bu durum, firâknâmenin yalnız sevgili ayrılığıyla sınırlı bir tür olmadığını; ölüm, gurbet, hicret, makamdan uzaklaşma ve dost kaybı gibi farklı ayrılık biçimlerini kapsayan üst bir ayrılık söylemi oluşturduğunu göstermektedir. Dolayısıyla ağıt ve mersiye ölüm merkezli ayrılık anlatıları olarak firâknâmenin alt görünüm biçimleriyle ilişkilendirilebilir. Kutadgu Bilig'de Odgurmış'ın ölümü üzerine söylenen beyitler de ölümün doğurduğu ayrılık acısını, özlem ve kavuşamama duygusuyla birlikte işlemesi bakımından mersiye, ağıt ve firâknâme arasında kurulan bu ortak edebî ve tematik zeminin erken dönem Türk edebiyatındaki örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Kutadgu Bilig'de firâknâme özelliği gösteren bir başka manzum bölüm Odgurmış'ın ölümü ardından mezarının başında Ögdülmiş tarafından söylenen ağıttır (Adıyaman, 2023, s. 305). Firâknâme niteliği gösteren bu ağıt şöyledir:

Kutadgu Bilig'deki Beyitler	**Türkiye Türkçesine Aktarımı**
6300. ayur ay kadaşım manga bak turup üdiklerim uçsun yüzüngi körüp	*6300. Ey kardeşim, kalkıp bana bir bak, yüzünü göreyim de hasretim dinsin-dedi-*
6301. küsep keldim erdi sini körgeli nelük kizleding yüz manga kelgeli	*6301. Buraya seni görmek arzusu ile gelmiştim; benden neden yüzünü gizledin.*
6302. ay könglüm talusı sevüg canka can seningsiz negü teg tirilsü revan	*6302. Ey gönlümün tâcı, sevgili cana can; sensiz bu fâni can nasıl yaşasın.*
6303. tüşümdemü kördüm sini men yatıp körürde yitürdüm yıradıng batıp (Arat, 1999, s. 624)	*6303. Seninle geçen hayatımız bir rüyâmı idi: görürken kaybettim; sen gözlerimden silinip, benden uzaklaştın* (Arat, 2003, s. 451)

Ögdülmiş'in dostunun ölümü ardından söylediği bu ağıtta beraber geçen hayat bir "rüya (tüş)" ya benzetilir. Bu, dünya hayatının geçiciliğini ve ayrılığın kaçınılmazlığının ifade edildiği edebî bir söyleyiştir. Bu ağıtta dile getirilen acı, eserin diğer bölümlerinde söz edilen "sağken kavuşma ümidi olan ayrılıklardan" farklı olarak geri dönüşü olmayan ve "en ağır firâk" olarak nitelendirilen ölüm ayrılığını temsil etmektedir. Odgurmış'ın ölümünün "yüzünü gizlemesi", "gözlerinden silinip uzaklaşması" ve "batıp gitmesi" biçiminde bir kayboluş, sevdiklerinden bir kopuş olarak ölümün, kavuşmanın imkansızlaştığı bir ayrılık olarak betimlenmesidir. Dolayısıyla ölüm nedeniyle gerçekleşen ayrılığın dile getirildiği bu manzum parça; ağıt, mersiye ve ayrılığı merkeze alan firâknâme türlerinin tam kesişim noktasında yer alır. Bu ağıtın firâknâme sayılabilmesi için bir sergüzeşte dayanması gerekir. Ögdülmiş'in "*seninle geçen hayatımız bir rüya mı idi?"* (6303. beyit) sorusu, geçmişteki yaşanmışlıklara yapılan bir atıf olarak firâknâmelerin hatırat ve sergüzeştname ile olan bağını güçlendirir. Dolayısıyla bu ağıt, hem edebî biçimi hem de sergüzeşte dayanan içeriğiyle klasik Türk edebiyatındaki firâknâme geleneğinin örneklerinden biri olarak kabul etmeyi mümkün kılmaktadır.

3.4. Kültürel Sentez Bağlamında Kutadgu Bilig ve Firâknâmeler

İslam kültüründen beslenen firâknâmelerin İran edebiyatında ortaya çıkması ve Kutadgu Bilig'in de ön sözünde belirtildiği gibi eserin Türklerin Şahnamesi olarak nitelendirilmesi Kutadgu Bilig'deki firâknâmenin kaynağının da İran edebî geleneği olduğunu ancak yeni bir söyleyişle Türkçe olarak meydana getirildiğini göstermektedir. Yusuf Has Hacib'in Arap ve İran edebiyatından kaynağını alan mesnevî nazım şekliyle İran edebiyatının en hacimli eserlerinden olan Şahname'ye karşılık Türklerin Şahnamesi'ni meydana getirmek istediğini dile getirmesi yazarın / şairin Türk kültür mirasının, siyaset ve devlet geleneğinin aktarılması gerekliliğine inancını ve büyüklüğünü göstermesi bakımından giriştiği kültürel rekabetin bir sonucudur. Her ne kadar İran edebi geleneğinin ürününden esinlenerek eserini meydana getirse de konuları ele alış ve işleyiş bakımından Türk kültür kodlarından beslenmiş ve Türk dilince söyleme yetkinlik ve becerisini göstermiştir. Nalbant'ın da belirttiği gibi *"Klasik Türk edebiyatında yer alan birçok öğenin kökenleri Türk kültür ve edebiyatının unsurlarının İran-Arap kültür edebiyatı unsurlarıyla ustaca harmanlandığı Kutadgu Bilig'de yer almaktadır."* (Nalbant, 2020, s. 348). Bu bağlamda eser, İran edebî geleneğinin etkisiyle Türk kültür kodlarını harmanlayarak firâknâme türünün Türk edebiyatındaki ilk çekirdeklerinden birini oluşturmuştur. Dolayısıyla Kutadgu Bilig Karahanlı (Hakaniye) Türkçesi ile kaleme alınmış Dîvânu Lugâti't-Türk, Atabetü'l-Hakâyık, Kur'an tercümeleri ve diğer belgeler arasında dönemin ilk edebî eseri olarak kendinden önceki Türk dilinin tarihî dönemlerinde meydana getirilmemiş yeni nazım biçimi ve içeriğiyle kendinden sonra farklı coğrafyalarda çeşitlenecek ve gelişecek olan edebî dilin ortak ve örnek bir eseri olmuştur.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada eserin içerisinde yer alan ayrılık teması ekseninde sıralanan beyitler bütüncül bir bakış açısıyla ele alarak Türk edebiyatının İslami dönemdeki ilk edebi eserinde firâknâme türüyle ilişkisi bakımından değerlendirilmeye çalışılmıştır. İnceleme sonucunda eserde ayrılık temasının yalnızca belirli sözcüklerle değil, aynı kavram alanına bağlı farklı sözcük aileleri ve karşıtlık ilişkileri aracılığıyla da sistemli biçimde işlendiği görülmüştür. Özellikle adır-, adrıl-, adırt-, yıra-, yırak, firâk ve vişâl gibi sözcüklerin kullanım sıklığı ve bağlamsal çeşitliliği ayrılık temasının eserin anlam dünyasında önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Çalışma sonucunda eserde ayrılık temasının gurbet, ölüm, inziva, firâk-vuslat karşıtlıkları etrafında yapılandırıldığı belirlenmiştir. Bunlardan ilki gurbet ayrılığıdır. Aytoldı'nın Balasagun'dan Kaşgar'a gelişi etrafında şekillenen anlatıda memleketten uzaklaşma, yabancı bir çevrede bulunma ve yalnızlık duygusu belirgin biçimde işlenmiştir. İkinci görünüm ölüm nedeniyle gerçekleşen ayrılıktır. Aytoldı ve Odgurmış'ın ölüm süreçlerinde adrıl- fiilinin "ölmek" karşılığında örtmece olarak kullanılması, ayrılığın ölümle ilişkilendirilen anlam katmanını göstermektedir. Üçüncü görünüm ise Odgurmış'ın inzivaya çekilmesi örneğinde görülen tasavvufî ve mecazî ayrılıktır. Bu kullanımda ayrılık, dünyevî olandan uzaklaşma ve manevî arınma bağlamında değerlendirilmiştir. Ayrıca firâk-vuslat karşıtlığı çevresinde kurulan beyitlerde ayrılık ile kavuşmanın diyalektik bir yapı içinde işlendiği görülmektedir.

İncelenen beyit kümeleri içinde özellikle 6199-6209 numaralı beyitlerin, ayrılık temasını bağımsız ve bütünlüklü bir manzum yapı içerisinde işlemesi bakımından firâknâme geleneğiyle ortak özellikler taşıdığı belirlenmiştir. Bu beyitlerde firâk, ölüm, gözyaşı, kaygı ve vişâl kavramlarının birlikte kullanılması klasik firâknâmelerde görülen tematik yapıyla benzerlik göstermektedir.

Odgurmış'ın ölümü üzerine söylenen ağıt niteliğindeki beyitlerde de ölüm kaynaklı ayrılık acısı ön plana çıkmaktadır. Bu durum, firâknâme ile mersiye/ağıt türleri arasındaki ilişkiyi destekleyen bir örnek oluşturmaktadır. Nitekim Tavukçu'nun *"Bu manzumelere bakıldığında edebiyatımızda firâknâme adıyla bir ağıt şubesinin tesis edilmiş olduğu anlaşılacaktır."* (2020, s. 123) biçimindeki değerlendirmesi, Kutadgu Bilig'deki ilgili beyitlerin türsel konumunu açıklamada işlevsel bir çerçeve sunmuştur.

Çalışmada firâknâmelerde bulunması gereken bir sergüzeşte dayanma ölçütü ve hatırat ile ilişkisi dikkate alınarak Kutadgu Bilig'deki bazı anlatı unsurları değerlendirilmiştir. Aytoldı'nın yolculuğu, gurbet deneyimi ve yaşamına ilişkin anlatıların; Yusuf Has Hacib'in yaşamı ile eserdeki kahramanlar arasında ilişki kurulmasına imkân verdiği görülmektedir. Bununla birlikte çalışmada bu durum kesin bir otobiyografik özdeşlik olarak değil, metindeki anlatı unsurları ile tarihsel veriler arasında kurulabilen benzerlikler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Özellikle Arat'ın (2008, s. 42) değerlendirmeleri doğrultusunda Aytoldı'nın yolculuğu ile Yusuf Has Hacib'in hayatına ilişkin olası paralelliklerin, eserin sergüzeştname özellikleri bakımından yorumlanabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla Kutadgu Bilig'de ayrılık temasının işlendiği söz konusu beyitler bir yaşanmışlığın, deneyimin ve anının bir yansıması olarak ele alındığında firâknâme özelliği taşımaktadır.

Yusuf Has Hacib'in İran edebi geleneğinden etkilenmiş olmakla birlikte, ayrılık temasını işlerken kullandığı metaforlar ve Türk diline özgü söyleyiş biçimleri, eserin Türk kültür kodlarıyla harmanlanmış özgün bir sentez olduğunu göstermiştir.

Kutadgu Bilig şairin yaşamı ve kişiliğine ilişkin az çok bilgiler bulunmasından dolayı ne yalnızca kurgusal bir eserdir ne de doğrudan bir sergüzeştname ya da hatırattır ne de firâknâmedir. Ancak Kutadgu Bilig çeşitli türleri veya bu türlere ilişkin unsurları içinde barındıran çok katmanlı yapısı ve derin anlam dünyasıyla erken dönem bir edebî metindir. Dolayısıyla eserin İslami dönem Türk edebiyatının ele geçen ilk edebî ürün olması farklı edebî tür ve biçimlerin araştırılmasıyla zenginliğinin ve çeşitliliğinin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Bu sonuç Kutadgu Bilig'in farklı türleri içeren yapısı erken dönem Türk edebiyatında türlerin daha geçirgen ve karmaşık olduğunu göstermektedir.

Kaynaklar

Adıyaman, C. (2022). Kutadgu Bilig'de hatırat unsurları. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi,* (26), 143-154.

Adıyaman, C. (2023). Kutadgu Bilig'de odgurmış'a söylenen ağıt. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* (12), 298-319.

Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig.* İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish.* Oxford: Oxford University Press.

Coşar, A. M. (2020). Türkçede ayrılık kavram alanı belirleyicileri. Naskali Gürsoy E.(Ed.) *Ayrılık Kitabı* içinde (461-498). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig grameri- fiil.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2014). *Divanu Lügati't-Türk.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation: A functional approach to the lexicon.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü.* Ankara: Bizim Büro Basımevi.

Eyüboğlu, İ. Z. (1989). *Türkçe kökler sözlüğü.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Gabain, A. v. (2007). *Eski Türkçenin grameri* (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gökalp, H. (2006). *Eski Türk edebiyatında manzum sergüzeşt-nameler.* Yayımlanmamış doktora tezi. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.

Hacıeminoğlu, N. (1991). *Türk dilinde yapı bakımından fiiller.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kanar, M. (2000). *Farsça-Türkçe sözlük.* İstanbul: Deniz Kitabevi.

Mutçalı, S. (1995). *Arapça Türkçe sözlük.* İstanbul: Dağarcık Yayınları.

Nalbant, M. V. (2020). Kutadgu Bilig'de bahar tasvirinin Türk edebiyatındaki yeri: Bahar tasviri bir bahariye midir? *Türklük Bilimi Araşatırmaları*,(1), 341-349.

Nişanyan, S. (2018). *Nişanyan sözlük-çağdaş Türkçenin etimolojisi.* İstanbul: Liber Plus Yayınları.

Sertkaya, O. F. (2011). E 2 - Uyuk-Arjan (Tuva) yazıtı. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, *6*(1), 27-34.

Sırasöğüt, M. (2020). *Kutadgu Bilig'in sıklık sözlüğü.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bursa.

Tavukçu, O. K. (2004). Türk edebiyatında firâknâme adlı eserler. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (10), 89-122.

Tavukçu, O. K. (2007). Ayrılığın terennümü: Eski Türk edebiyatında firâknâmeler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 5*(10), 197-220.

Tavukçu, O. K. (2009). Sergüzeştnâme maddesi. *TDV İslam Ansiklopedisi.* C 36 içinde (559-560). İstanbul: TDV Yayınları.

Tavukçu, O. K. (2020). "Kaldı mushaf'ı asılı..." Türk edebiyatı'nda firâknâmeler. Naskali G. E. (Ed.) *Ayrılık Kitabı içinde*, (117-170). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Tekin, T. (1998). *Orhon yazıtları.* İstanbul: Simurg Yayınları.

Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tietze, A. (2016). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati,* C 1. Ankara: TÜBA Yayınları.

Uçar, E. (2015). Kutadgu Bilig'in kronolojik kaynakçası (1825-2016) [Tekmilleştirilmiş versiyon]. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (6), 6-47.

Üstüner, A. (2015). *Türkçenin tarihi gelişmesi.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.

Üstüner, A., & Aka, M. (2024). Eski Türkçede sözcük ailesi olarak adır- ve ayrılma kavramı. *Türkbilig*, (47), 10-46.

Yıldız, Ş. (2020). Kutadgu bilig'de ayrılık. Naskali G. E. (ed.) *Ayrılık Kitabı* içinde, (515-526). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Extended Abstract

This study examines the clusters of couplets in *Kutadgu Bilig* centered on the theme of separation in terms of their structural, thematic, and functional relations with the genre of *firâknâme*. The primary problem of the study is to determine to what extent and in what ways these couplets establish a relationship with the *firâknâme* tradition. Accordingly, rather than evaluating the work within rigid and singular genre classifications, the study adopts an approach based on intergeneric transitions, similarities, and affinities. In this way, the multilayered structure of *Kutadgu Bilig* is taken into account, and the relationships it establishes with different literary genres are explored.

The theoretical framework of the study is grounded in the historical and semantic development of the concept of separation in the Turkish language. In this context, the verb *adır-* and the lexical family derived from it, traceable from Old Turkic onwards, are examined. It is demonstrated that the concept of separation encompasses not only physical distancing but also multilayered meanings such as death, differentiation, independence, and metaphysical rupture. The semantic expansion of the term throughout history reveals that separation constitutes a deeply rooted conceptual field in Turkish language and thought. Therefore, separation is treated not merely as a thematic element but also as a conceptual and cultural construct.

At the stage of textual analysis, it is determined that separation is extensively represented in *Kutadgu Bilig* both in terms of lexical family and conceptual field. The frequent use of verbs such as *adır-*, *adrıl-*, and *yıra-* and their derivatives indicates that separation is a central thematic element in the work. Within this framework, the theme of separation is examined under four main manifestations: exile, death, seclusion, and the dialectic of separation (*firāq*) and reunion (*wiṣāl*).

Separation through exile is analyzed through the narrative beginning with Aytoldı's journey from Balasagun to Kashgar. This episode is constructed not merely as a spatial transition but as a

narrative of detachment from homeland, loneliness in a foreign environment, and the process of adaptation. Separation through death is examined in relation to the deaths of Aytoldı and Odgurmış, where the verb *adrıl-* is used euphemistically to denote "death." Seclusion and spiritual separation are associated with Odgurmış's withdrawal from worldly life, in which separation acquires a metaphorical meaning as a process of spiritual purification and transformation. The dialectic of separation and reunion is constructed through oppositional lexical pairs such as *adrıl-* and *kawuş-*, forming a dynamic emotional and conceptual structure within the text.

The study also evaluates the genre of *firâknâme* in terms of its definition, historical development, and distinguishing features. Particular attention is given to criteria such as being grounded in a *sergüzeşt* (adventure narrative) and containing autobiographical and memoir elements. In light of these criteria, the couplets on separation in *Kutadgu Bilig* are analyzed, and it is determined that especially those clusters of couplets exhibiting an independent poetic structure display structural and thematic similarities with the *firâknâme* genre.

Moreover, the presence of *sergüzeştname* and memoir elements in the work constitutes another important factor strengthening its relation to *firâknâme*. The identification established between the author and the fictional characters suggests that the expressions of separation in the text may be grounded in lived experience. In particular, the narratives conveyed through Aytoldı and Ögdülmiş are evaluated as containing autobiographical and memoir-like features. This supports the criterion of "being grounded in lived experience," which is essential for *firâknâmes*.

In addition, the elegy recited by Ögdülmiş following the death of Odgurmış is analyzed as another significant example in which separation is articulated in the context of death. This passage is evaluated in terms of its thematic affinities with *firâknâme*, revealing the intersection of elegy, *mersiye*, and *firâknâme* around the theme of separation.

In conclusion, the study demonstrates that *Kutadgu Bilig* is not directly a *firâknâme*; however, it is a multilayered literary text that incorporates structural and thematic elements of this genre. This finding suggests that the work should be reconsidered within the framework of intergeneric relations. Accordingly, it is concluded that genres in early Turkish literature are not separated by rigid boundaries but rather exhibit a fluid and interconnected structure. In this respect, the study aims to contribute both to a re-evaluation of *Kutadgu Bilig* and to the broader field of genre studies in early Turkish literature by emphasizing intergeneric relations and diversity.